

Türk Halk Hekimliğinde Hayvan Sembolizmi *Animal Symbolism in Turkish Folk Medicine*

Nağihan BAYSAL YURDAKUL

Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi
Anabilim Dalı, nagehanbaysal@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5272-5922

Özet

İnsan temel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra en önemli ihtiyaçlarından biri de kendini ifade edebilmek yani anlaşılmasıdır. Tarih boyunca insanlar bu ihtiyaçını sanat, nesnelere ve kelimeler gibi çeşitli yollarla, onlara daha derin düşünce ve fikirleri temsil eden mistik ve derin anlamlar yükleyerek karşılamaya çalışmışlardır. Kültür, şüphesiz bu kendini ifade etme sürecini etkilemiştir. Geleneksel dünya görüşlerinin yarattığı derin anlamlar giderek somut ve simgesel biçimlere dönüşmüştür. Bir anlamda insan, algıladığı maddi dünya ile algıladığı manevi dünya arasında bir köprü kurmuştur. Sembol, görünen ile görünmeyeni birbirine bağlayan, insanların algıladıkları her iki dünyayı da ifade etmelerine olanak sağlayan bir köprüdür. Hayvan sembolizmi de toplumların hayvanların sahip oldukları birtakım özellikler üzerinden onlara yükledikleri anlamı açıklamak için kullanılan bir kavramdır. Bu sembolik anlamlar, bir toplumun kültüründe veya mitolojisinde belirli bir hayvanla ilişkilendirilen özellikler, nitelikler veya duygularla ilgilidir. Hayvanlara yüklenen bu derin anlamlardan hayatın her alanında olduğu gibi halk hekimliği uygulamalarında da faydalanılmıştır. Türk halk hekimliğinde de bu durumun örneklerine rastlamak mümkündür. Bu makalede, Türk halk hekimliğinde hayvan sembolizminin önemine odaklanılacak ve sağaltımda kullanılan hayvanların sembolik anlamları ve halk hekimliği uygulamalarına etkisi incelenecektir. Makalede, her hayvanla ilgili bütünü sağaltım yöntemlerini ele almak mümkün olmadığından; okuyucuya yedi örnek hayvan üzerinden genel bir bakış sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Hayvan sembolizmi, Türk halk hekimliği, inanma ve uygulamalar

Abstract

After meeting the basic needs of man, one of the most important needs is to be able to express himself, that is to be understood. Throughout history, people have tried to meet this need in various ways such as art, objects and words, by attributing to them mystical and deep meanings that represent deeper thoughts and ideas. Culture has undoubtedly influenced this process of self-expression. The deep meanings created by traditional worldviews have gradually turned into concrete and symbolic forms. In a sense, man has built a bridge between the material world he perceives and the spiritual world he perceives. The symbol is a bridge that connects the visible and the invisible, allowing people to express both worlds they perceive. Animal symbolism is also a concept used to explain the meaning that societies attribute to animals through some characteristics they have. These symbolic meanings relate to the characteristics, qualities or feelings associated with a particular animal in a society's culture or mythology. These deep meanings attributed to animals have been used in folk medicine practices as well as in all areas of life. It is possible to come across examples of this situation in Turkish folk medicine. In this article, the importance of

animal symbolism in Turkish folk medicine will be focused and the symbolic meanings of animals used in treatment and its effects on folk medicine practices will be examined. In the article, it is not possible to deal with all treatment methods related to each animal; The reader will be presented with an overview of seven sample animals.

Keywords: *Animal symbolism, Turkish folk medicine, belief and practices*

İnsanoğlunun temel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonraki en büyük ihtiyaçlarından biri kendini ifade edebilmek diğer bir deyişle anlaşılacak olmuştur. İkel dönemlerden günümüze çeşitli yol ve yöntemlerle bu ihtiyacı gidermeye çalışan insan, kimi zaman bir resme kimi zaman bir nesneye kimi zaman da sözcüklere mistik ve derin anlamlar yüklemiş ve bu sayede bu resim, nesne ya da sözcükler görünenin altında daha derin düşünceleri temsil eden unsurlar haline gelmiştir. Kültür insanın kendini ifade etme sürecini de şüphesiz etkisi altına almıştır. Bu bağlamda yukarıda bahsettiğimiz çeşitli unsurlara yüklenen derin anlamlar esasında doğrudan kültürün etkisiyle meydana geldiğini söylemek mümkündür.

Geleneksel dünya görüşlerinin oluşturduğu derin anlamlar, zamanla kalıplaşan maddesel olgulara dönüşmüş ve sembol haline gelmiştir. Bir bakıma insan maddesel anlamda algıladığı dünya ile manevi anlamda algıladığı dünya arasında bir köprü icat etmiştir. Sembol kavramı da tam burada devreye girmektedir. İki anlam dünyasını birbirine bağlayan köprü sembolün kendisidir. Dolayısıyla sembol “görünür” ile “görünmez”i bir bütün haline getirmekte ve insanoğlunun algıladığı her iki dünyayı ifade edebilmesine imkân sağlamaktadır.

Rıza Kardaş sembol kavramını; “...şüphesiz bir kültür ortamında belli bir duygu, eylem veya tutumu gösteren bir unsur, bir deyim, bir sistem, bir nesne veya bir ferttir. Sembol, bilinen bir şekil ile onun sembolleştirdiği nesne arasında tabii ve itibarî olmayan benzetmeye dayanan bir tekabül fikrini gerekli kılar. Bir başka deyişle sembol, bir nesneye veya ruhî bir unsura eklenen hissedilir bir tasavvurdur” (1980, s. 417) şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımlamadan da açıkça anlaşıldığı üzere sembol, iç dünyayı dışa vurmanın aracıdır. Levy-Bruhl bu dışa vurumun bir diğer ifade ile sembolün zihinsel bir durumun ürünü olmadığını, sembolün ancak temsil ettiği olguyla arasında organik bir bağ olması ve bu bağın toplum tarafından kabul görmesiyle meydana gelebileceğini ifade etmektedir (Levy-Bruhl, 2016, s. 159). Bu bağlamda sembol doğal bir yaratım sürecine sahiptir. Bir olgunun sembol olabilmesi için o olgu etrafında gelişen derin düşüncenin ve olgu ile anlam arasındaki ilişkinin olağan akışta meydana gelmesi ve benimsenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte sembolün üretimi bilinçli bir şekilde yönetilen sürecin ve yapılan tercihlerin de sonucu olarak gerçekleşmektedir (Koca, 2012, s. 12). Dolayısıyla semboller rastgele üretilmemiştir; sembollerin tamamı bir ihtiyaca cevap verip toplumların iç dünyasını açığa vurma işlevine sahiptirler (Ateş, 2014, s. 19-20, Eliade, 2018, s. 21-22).

Semboller belli bir gruba ait ürünler olması sebebiyle toplumlararası kullanım ve anlam farklılıklarını da açıkça ortaya koymakta, bir sembol üzerinden toplumun kültürel ve sosyal geçmişine ya da arka planına dair bilgi sahibi olmamıza olanak sağlamaktadır (Sagalayev, 2017, s. 19-38). Bu bakış açısıyla semboller toplumların ortaya koyduğu kültürel bir ürün olmanın yanı sıra bir bakıma tarihi bilgiler içeren kaynak olma özelliği de taşımaktadırlar.

Toplumların tamamının geçmişten günümüze kendi birikim ve değer yargılarından yola çıkarak ürettiği semboller bulunmaktadır (Koca, 2012, s. 9). Semboller insanı yaratıcı olanla ilişkili kılan ve onunla iletişim kurmasını sağlayan insanüstü araçlardır (Eliade, 2009, s. 424). Bu bakımdan sembollerin kutsal bir yönü bulunmaktadır. Varlık amaçları dünyevi insanı kutsal insan formuna sokmaktır (Atasagun, 1996, s. 4). Sembollerin kutsallığı onların tamamının kozmosun bir parçası olmasından ileri gelmektedir (Jung, 2020, s. 228). Bütün semboller doğada ya da insan zihninde anlamlı bütünlüğün oluşmasına hizmet eden unsurlardır. Bu da onları kozmosun bir diğer ifade ile düzenin parçası haline getirmektedir. Bu anlamda her sembol kutsal olanı işaret eden bir yapıya sahiptir. Anlam bakımından tanrısallıktan uzak ve kutsal-dışı bir alanla ilgili olan semboller dahi özünde toplumlar için kutsalın çerçevesini çizen bir yapıya sahiptir.

Dünya toplumlarının tamamında olduğu gibi Türklerin de kendi kültürel birikimleri ve inanç sistemleriyle oluşturdukları birtakım semboller bulunmaktadır. Türkler gibi doğa ile iç içe yaşayan konargöçer toplumlarda doğayı gözlemleme ve doğa vasıtasıyla kutsala erişme bilinci diğer toplumlara göre daha ileri seviyededir (Solmaz, 2022, s. 4). Bu bağlamda doğayla sıkı bir iletişim halinde olan toplumlar doğada var olan unsurları tanımlarken onlara derin anlamlar atfetmiş, evreni ve kendini anlamlandırma yolunda gösterdiği bu çabalar da doğanın bir parçası olan hayvanlara dair birtakım kabullerin ve inanmaların doğmasına olanak sağlamış ve sonucunda hayvan sembolizmini meydana getirmiştir.

Türkler kimi hayvanların tanrısal kimi hayvanların da kötücül birtakım güçlere sahip olduğunu; bir diğer ifade ile bazı hayvanların kutsal bazılarının da kutsal-dışı bir arka plana sahip olduğuna inanmışlardır. Bu inanma da onları bu hayvanları sosyal hayatlarına dâhil etme konusunda etkilemiş, sanattan edebiyata ve hatta günlük inanma ve uygulamalara kadar hayatlarının bütün alanlarında bu bakış açısı ile hareket etmişlerdir.

Peki, geleneksel Türk dünya görüşünde sembol haline getirilen bu hayvanlar halk hekimliği uygulamalarında hastalığı sağaltma ya da hastalıktan korunma amacıyla kullanılmış mıdır? Ya da halk hekimliği uygulamalarında kullanılan her hayvanı ya da hayvansal ürünü bu sembolik anlam üzerinden değerlendirmek mümkün müdür? Bizim bu makaleyi yazmaktaki amacımız, hayvan sembolizminin halk hekimliği uygulamalarında kullanılan hayvanlar üzerinde

etkisinin olup olmadığını tespit ve tahlil etmektir. Bu incelememizde odak noktamız doğrudan hayvan sembolizminin halk hekimliği uygulamalarına yansımaları ortaya koymaktır. Makalemizde daha önceden halk hekimliği alanında yapılmış çalışmalar üzerinden bir inceleme yapılacaktır. Bununla birlikte Türk halk hekimliğinde kullanılan bütün hayvanları bir makale kapsamı içinde ele almamız mümkün olmadığından bu incelemeyi yedi hayvanla sınırlanmış bulunmaktayız.

1. Türk Halk Hekimliğinde Hayvanlar

Tabiatın sunduğu kaynaklar, insanların binlerce yıldır hastalıklarla mücadele etmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu kaynaklar arasında bitkiler, madenlerin yanı sıra hayvanlar da yer almaktadır. Hayvanlarla veyahut hayvansal ürünlerle hastalıkları sağıltmak hem Türk dünyasında hem de dünya toplumlarının şifa yöntemlerinde uygulanagelen bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan uygulamalara baktığımızda gerek ampirik uygulamalarda gerekse dinsel büyüsel uygulamalarda hayvanların şifayı sağılayıcı ya da hastalıktan korunma yöntemi olarak kullanıldığını görmekteyiz.

Halk hekimliği konusu üzerine çalışmış Orhan Acıpayamlı halk hekimliği tedavi yöntemlerini altı ana başlık altında tasniflediği çalışmasında hayvanlar ve hayvansal ürünlerle yapılan sağıltımları “*Hayvan kökenli emlerle sağıltma*” başlığı altında ele almıştır (1989, s. 2). Türk dünyasında hayvan kökenli ilaçlarla yapılan sağıltımları incelediğimizde, yapılan sağıltımların geleneksel kültürde hayvanlara yüklenen derin anlamlardan etkilendiğini görmekteyiz. Türk sosyokültürel hayatında ve inanç sisteminde iyi görülen hayvanların daha ziyade hastalıklardan korunma veya hastalıkları sağıltma yolunda kullanıldığını; kötü görülen hayvanların daha çok hastalığı hayvana göçürme veya büyüünün “*pis pisi götürür*” ilkesiyle kullanıldığını söylemek mümkündür.

Bir diğer durum da eski Türk inanç sisteminde kamların yardımına gelen ruhların kimi zaman bitki ve hayvanların dünyasından gelmesidir. Bugün Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde de ocaklı kimselerin sağıltım özelliklerini kazanabilmelerinin ancak tedavide ismi anılan hayvan ile temasa geçirildiğinde mümkün olduğu inanması yer almaktadır (Demir, 2016, s. 23). Dolayısıyla ister sağıltımda ister sağıltıcının gücünü ortaya çıkarmasında kullanılacak olsun hayvanlara atfedilen derin anlamlar Türk halk hekimliğinde hayvanlarla sağıltımın temel taşlarından biridir.

2. Türk Halk Hekimliği Uygulamalarında Hayvan Sembolizmi

Hayvan sembolizmi, dünya kültürlerinde olduğu gibi Türk kültüründe de önemli bir yere sahiptir. Türk halk hekimliğinde hayvanlarla yapılan tedaviler genellikle bu hayvanların sembolik anlamlarıyla ilişkilidir. Bu bağlamda hayvan sembolizminin hayatın diğer alanlarına sirayet ettiği gibi Türk halk hekimliği uygulamalarında da yer aldığını söylemek mümkündür.

Makalemizin bu başlığında Türk dünyasında hayvanlarla veya hayvansal ürünlerle yapılan sağaltımları ele alacağız. Öncelikli olarak sağaltımda kullanılan hayvanların geleneksel Türk dünya görüşündeki yerini bu hayvanlar etrafında meydana getirilen sembolik düşünceyi, sonraki aşamada da bu düşüncenin hekimlik uygulamalarına tesirlerini inceleyeceğiz. Şüphesiz makale kapsamı gereği burada her hayvanla ilgili bütün hastalık sağaltım ya da korunma yöntemlerini ele alma imkânımız yoktur. Bu doğrultuda çalışmanın hipotezinin oluşturulmasına kaynak teşkil eden soruların cevabını verecek kadar uygulamaya değinmenin yeterli olacağı kanaatindeyiz.

2.1. Akrep

Geleneksel Türk dünya görüşünde akrep, yeraltında yaşaması ve zehirli bir hayvan olması nedeniyle insanların korkup kaçtığı, eski inanç sisteminde Erlik Han ile ilişkilendirilen bir canlıdır. Akrebin Erlik Han'la ilişkili görülmesi onu aynı zamanda kötülük ve hastalığın da sembolü haline getirmiştir. Ancak kendisinden bu denli korkuluyor olması eski Türk inanç sisteminde akrebi aynı zamanda korunmanın sembolü olmasını da sağlamıştır (Akçiçek ve Baysal, 2022, s. 99). Birbirine her ne kadar zıt anlamların bir unsurda birleşmesi imkânsız gibi görünse de esasında bu iki anlamın birbiriyle aynı kökten geldiği oldukça açıktır. Akrep korkutucu bir hayvansa bu özelliği sayesinde koruyucu bir alan da oluşturmaktadır.

Türk inanç sisteminde sahip olduğu kötücül anlam akrebi hastalık tespitlerinde veya sağaltımlarında “*pis pisi keser*” ilkesi göz önüne alınarak kullanılmaktadır (Akçiçek, 1992, s. 24). Bu inanma Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde aynı şekilde varlığını sürdürmektedir. Örneğin Kilis'te akrep sokmalarında kişiyi sokan akrep öldürülüp ve sokulan yerin üzerine konmaktadır (Tarçın, 2020, s. 218). Bu uygulamanın neredeyse aynısı olan bir diğer uygulama da Manavgat'ta bulunmaktadır. Yörede akrep sokması durumunda sokan akrep öldürülmekte ve ezilmekte; ezilen akrep soktuğu yerin üzerine konulmaktadır (Görgeç, 2019, s. 207). Bu örneklerde akrebin sahip olduğu kötücül anlam üzerinden bir tedavi yöntemi geliştirildiğini görmekteyiz. “*Pis pisi keser*” temelde büyüsel görüşe dayanmaktadır. Dolayısıyla yapılan uygulama esasında manevi bir arınmayı amaçlamaktadır. Bu da bize uygulamada toplumun akrebin sahip olduğu mistik özelliklerden ve sembolik anlamlarından yararlandığını göstermektedir.

Van'da yeni doğum yapmış kadınlara akrep hediye edilmektedir. Bu uygulamada akrep hediye edilerek anne ve bebeğin kötülüğe karşı güvende olmasını sağlamak, onları olumsuz etkilerden ve bu etkilere bağlı ortaya çıkabilecek hastalıklardan korumaktır (Baysal-Akçiçek, 2022, s. 100). Bu uygulama da akrebin sahip olduğu sembolik anlamlar üzerinden icat edilmiş hareketleri içermektedir. Birbirinden farklı ve alakasız gözükmelerine rağmen

özünde her iki uygulamada da akrebin geleneksel dünya görüşündeki anlamlarından beslenilerek şifaya ulaşma amaçlanmaktadır.

2.2. At

Eski Türk inanç sisteminde at, Ülgen'in simgelerinden biri kabul edilen bir hayvandır. Bu bakış açısıyla Türkler için at oldukça önemli ve kutsal bir hayvan haline gelmektedir. Bununla birlikte geleneksel Türk dünya görüşünde at sahibinin yoldaşı ve en yakını olarak görülmektedir. Bununla birlikte eski Türklerde savaşlarda alpların başarılarının ortağının da at olduğuna inanılmaktadır (Çoruhlu, 2011, s. 163-164, Çoruhlu, 2019a, s. 25-61). Atın Gök Tanrı'nın simgesi olması, onu iyilik ve koruyuculuk daha geniş bir ifade ile tanrısallıkla ilgili hale getirmiştir. Bu bağlamda at sosyokültürel hayatta ve inanç hayatında kutsiyeti, dostluğu, yiğitliği, gücü ve kuvveti sembolize etmektedir.

Eskit Türklerde kutsiyeti olan hayvanların hastalık sağaltımlarında ve hastalıktan korunma yöntemlerinde bu özelliklerinden dolayı sık sık kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin herhangi bir kişi hastalandığında at kurban edilmektedir (Demir, 2016, s. 22, Çoruhlu, 2019a, s. 27). Tabi burada atın sembolize ettiği anlamlarla birlikte hastalığın kaynağının da ne olarak görüldüğü sorusu oldukça önemlidir. Eski Türklerde hastalığın kökenine dair iki yaygın görüş bulunmaktadır. Bunlardan biri Ülgen'in; diğeri de Erlik Han'ın gazabı veyahut ruhları kaçırmasıdır. Ancak durum ne olursa olsun hastalık, tanrı kutunun yitilmesiyle ortaya çıkmaktadır (Baysal, 2014, s. 28-30). Dolayısıyla tercih edilen tedavi yöntemleri de aslında hastalığı tedavi etme odağından çok kutu geri kazanma güdüsüyle meydana getirilmiştir.

Bu bakış açısıyla konuyu ele aldığımızda hastalık tedavi etmede at ile yapılan tedavilerin amacının tanrı kutunu geri kazanmak odaklı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Örneğin, Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da doğumun kolay olması ve anne adayının al basması gibi şeylere uğramaması için eşiğin önünde ateş yakılmakta ve erkek at kişnetilmektedir (Bali, 2017, s. 95). Atın tanrısallıkla alakalı özellikleri sembolize ediyor oluşu, kötülüğü ve hastalığı kovmada bir yardımcı olarak kullanılmasına yol açmıştır.

Gaziantep'te al basan lohusanın yatağının üzerine arpa dökülüp ve odaya erkek at sokulmakta at arpayı yiyip ve kişnerse lohusanın iyi olacağına, zıttı bir durum gerçekleşirse de lohusanın kurtulmayacağına inanılmaktadır (Bali, 2017, s. 98). Burada atın iyiliği ona verileni yemesi aslında bir bakıma tanrının duayı duyduğu ve kabul ettiği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla zıttı olan durum da edilen duaların tanrı katında bir karşılığı olmadığını göstergesidir.

Ardahan ve çevresinde nazarı ve nazar sebebiyle oluşabilecek hastalık ve ölüm gibi durumları engellemek için at kurukafası ve at plasentası kullanılmaktadır (Irmak, 2019, s. 362). Herhangi bir hayvan değil de özellikle

atın tercih ediliyor oluşu şüphesiz atın sahip olduğuna inanılan mistik güçle ve sembolü olduğu anlamla ilgilidir.

2.3. Kurt

Türkler tarafından ata-hayvan olarak görülen ve kutsiyetine inanılan kurt aydınlığı, yiğitliği, gücü ve devleti sembolize etmektedir (Çoruhlu, 2011, s. 156-159). Bununla birlikte kurt eski Türk inanç sisteminde türemenin ve üremenin sembolü olarak da görülmektedir (Çoruhlu, 2019b, s. 113). Bu bağlamda Türklerin tanrıya ulaşma, çocuksuzluklarının giderilmesi gibi ihtiyaçlarında başvurdukları unsurlardan biri kurt olmuştur. Kutsal bir hayvan olarak görülmesi sebebiyle Türklerin kutsanma törenlerinde kurda ait parçalar yer bulmuştur. Tanrı inayetini almış olan kurtla her temasa geçiş, bu inayetten faydalanma ve bu kutsiyet alanına dâhil olma anlamına gelmektedir. Bu bağlamda hastalıklarda kurdun veya kurda ait unsurların kullanılması tesadüfi değildir. Bu durumu birkaç örnekle açıklayalım.

Kırgız sahasında yaşayan Türkler bir kişi hastalandığında ona kurdun tükürüğünü sürmektedirler (Kiyat, 2022, s. 62). Burada büyüünün “*bütünüün parçaya etkisi*” ilkesi kendini göstermektedir. Kutsal kabul edilen ve gücü sembolize eden bir hayvana ait en ufak parça dahi aynı güce sahip olacaktır. Dolayısıyla hastalanmış kişiyi güç sembolü olan bir unsurla temasa geçirmek aynı gücün hasta kişiye de geçeceğine inanmakla ilgilidir.

Azerbaycan Türklerinde lohusa kadının yastığının altına kurt derisi koyulmaktadır (Büyükokutan Töret ve Özdemir, 2022, s. 682). Bunun yanı sıra Çuvaş Türklerinde kurdun bereketin ve şansın sağlayıcısı olduğuna inanılmaktadır. Bu nedenle Çuvaş halk hekimliğinde kurdun derisi, dişi, postu, kılı, tüyü, ödü, karacığeri, tırnağı, rahmi, aşık kemiği, sinir dokuları gibi organları kullanılmaktadır. Yine Özbek Türklerinde hamile kadının doğumunun kolay olması ve kötücül ruhlardan korunması için kurt derisine oturtulmaktadır (Arik, 2021, s. 127). Bu uygulamada kurt derisi olası hastalıktan koruyucu unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu sahasına geldiğimizde Eskişehir’de kısır kadınlara kurt eti yedirilerek bu rahatsızlık tedavi edilmektedir (Bali, 2017, s. 89). Bununla birlikte Osmaniye’de çocuğu yaşamayan kadınların yeni doğan çocuğunun ölmemesi için çocuk kurt ağzından geçirilmektedir. Uygulama ise şu şekilde yapılmaktadır:” *Çocuk doğmadan önce tüfekle dağdan bir kurt avlanır. Bu kurdun derisi yüzülür ve ağız bölgesindeki deri kurutulur. Doğum sancısı başlayınca deri ılık suyla ıslatılır ve genişletilir. Çocuk doğduğunda ise üç defa “Ya Allah ya Bismillah, Allah’ım bu çocuk dursun.” denilerek bu deriden geçirilir*” (Bali, 2017, s. 102). Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere kurt Türkler için bir hayvan-ata ya da hayvan-ana sembolüdür ve Türkler kurttan türediklerine inandıkları için üremenin de sembolü haline gelmiştir. Bu bakımdan burada kurdun ağzından geçirme eylemi kutsal bir kabul edilen bir hayvanın duası olarak görülebileceği gibi sembolik

olarak kurt tarafından öldürülmesi veyahut başka bir ifade ile ölümünün göze alınması olarak okunabilir. Her iki durumda da kurdun sahip olduğu mistik güçten yararlanılmak istendiği açıktır.

2.4. Köpek

Geleneksel Türk dünya görüşünde köpek kurt ile kıyaslanan ancak kurdun karşısında daha zayıf olması sebebiyle iyi kabul edilmeyen bir hayvandır. Bu sebeple varlığı kötücül ruhlarla, hastalıkla ve hatta ölümlle ilişkilendirilmiştir (Çoruhlu, 2011, s. 178). Bununla birlikte Altay yaratılış anlatmalarında yılanla birlikte Erlik Han'ın sözüne kanması sebebiyle kötü olarak kabul edilen bir hayvan olmuştur (Çoruhlu, 2011, s. 183, Çoruhlu, 2019a, s. 227). Ancak İslamiyet'in kabulü köpeğe olan bu kötücül bakışı bir nebze yumuşatmış, avda insana yardımcı olması sebebiyle değerli bir hayvan olarak görülüp, sadakatin sembolü haline gelmiştir (Çoruhlu, 2019a, s. 231-237). Her ne kadar İslamiyet'in kabulüyle köpeğe bakış değişmişse de sağaltımlarda hastalığın genellikle hastalığın tedavisinde değil daha çok hastalığın göçürüldüğü hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hastalık göçürme özellikle Kazak Türklerinde sıkça kullanılan bir tedavi yöntemidir. Bu yöntemde hasta kişinin hastalığı canlı ya da cansız bir varlığa temas ederek geçirmesi durumu söz konusudur. Örneğin Kazakistan'da dişi ağrıyan bir kişinin ağrıyan dişiyle böldüğü ekmeği köpeğe verdiğinde hastalığın kendisinden çıkıp köpeğe geçeceğine inanılmaktadır (Ashırkhanova ve Aıtım, 2021, s. 168). Burada tercih edilen canlının köpek olması esasında doğrudan geleneksel dünya görüşünde köpeğin hoş karşılanmayan konumudur. Tanrısallıktan uzak bir alanı, zayıflığı, güçsüzlüğü sembolize eden köpeğin hastalanması veyahut ölmesi önemli görülmediği için bu tedavi yönteminde tercih edilen hayvan olmuştur.

Anadolu sahasına geldiğimizde Kazakistan'da yapılan uygulamanın farklı bir formunun burada da uygulandığını görmekteyiz. Anadolu'da kırkı çıkmamış çocuklar bir araya getirildiğinde aydaş denilen rahatsızlığa yakalanabilmektedirler. Aydaş olan çocuklar köpek kafatası üzerinde yıkanmakta ve bu sayede aydaşlığın sağalacağına inanılmaktadır (Görgeç, 2019, s. 202). Burada yine hastalığı göçürmek adına seçilen unsurun ölmüş bir köpeğin kafatası olması köpeğin değerli ve kutsal kabul edilmeyen bir hayvan olmasıyla alakalıdır. Köpeğin sembolize ettiği anlamlar onun sağaltımlarda bu şekilde kullanılmasına yol açmıştır.

2.5. Yılan

Yılan eski Türk inanç sisteminde yer ve yeraltı ile ilgilidir. Bununla birlikte geleneksel Türk dünya görüşünde Erlik Han'ın sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Altay yaratılış anlatmalarında Erlik Han'ın sözüne kanması sebebiyle yılan Ülgen tarafından cezalandırılan kötü hayvan olarak

anlatılmaktadır (Çoruhlu, 2011, s. 83). Bu düşünceden ayrı olarak Türklerin yılanı şifalı bir hayvan olarak gördükleri de bilinmektedir. Yılan eski inanç sisteminde doğurganlık, yeniden doğuş ve dönüşümle ilişkilendirilmektedir (Küçükbasmacı, 2018, s. 199-207). Dolayısıyla yılan eski Türk inanç sisteminde iyileştirici ve koruyucu bir üstün sembol olarak da karşımıza çıkmaktadır (Ateş, 2014, s. 181, Seval, 2014, s. 65, Roux, 2015, s. 139). Bu kabulün zaman içerisinde diğer toplumların etkisiyle ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla her ne sebeple olursa olsun yılan geleneksel görüşte hem kötücül başka bir ifade ile tehlikeli hem de iyileştirme özelliğini sembolize etmektedir.

Elazığ'da yılan derisi siğil hastalığını tedavi etmek için kullanılmaktadır (Sarıaydın, 2021, s. 102). Bir deri hastalığının tedavisinde yılanın kullanılması bize göre tesadüfi bir durum değildir. Yılanın dönüşümlü derisi, yenilenme ve yeniden doğuşa işaret etmektedir. Dolayısıyla siğil olmuş olan kişinin derisinin yenilenmesi arzusunu yerine getirmek için onu deri değiştiren bir hayvanla veyahut ona ait bir parçayla temasa geçirmek büyüünün "*benzer benzeri yaratır*" ilkesinden yola çıkara hasta kişi için şifa ummak olarak görülmelidir.

Kırgız Türkleri yılanın kemiği, dişi, yağı ve eti gibi noktalarından faydalanarak çeşitli hastalıkları sağaltırlar. Hastalığın türüne göre bu unsurları kurutulup ufalayarak, kaynatarak, kavurarak veya çiğ şekilde kullanırlar (Orozobaev, 2012, s. 9-10). Bu nedenle Türk halk hekimliği uygulamalarında yılan ilişkilendirildiği bu derin anlamlar nedeniyle pek çok hastalığın tedavisinde kullanılan bir hayvan haline gelmiştir.

Manisa'da ve Sivas'ta yılan kemiğinden yapılan nazarlıkla nazardan korunacağına inanılmaktadır (Gümüş, 2019, s. 36). Yılan eski Türk inanç sisteminde koruyuculuğun sembolüdür. Bu bağlamda, nazarlıkların yılan kemiğinden yapılması, yılanın sahip olduğu koruyuculuk vasfından yararlanmak olarak anlaşılmalıdır.

2.6. Kaplumbağa

Türk halk hekimliği ile hayvan sembolizmi arasındaki bağı ortaya koymamızı sağlayan bir diğer hayvan da kaplumbağadır. Kaplumbağa eski Türk inanç sisteminde dayanıklılık, ömrün uzunluğu ve bilgelik sembolü olarak görülmektedir. Bununla birlikte sakin hareketi ve kararlı ilerleyişiyle de sabrı sembolize etmektedir (Çoruhlu, 2011, s. 172, Çoruhlu, 2019a, s. 177-180). Bu bağlamda kaplumbağa Türk inanç sisteminde kutsal kabul edilen ve tanrısal özelliklerle çevrili olduğuna inanılan bir hayvandır.

Elazığ'da kaplumbağa kanı çeşitli kanser türlerinin tedavisinde kullanılmaktadır (Sarıaydın, 2021, s. 101). Kilis'te verem hastalığının tedavisinde kaplumbağa etinden kebab yapılmak ve hastaya yedirilmektedir (Tarçın, 2020, s. 217). Anadolu'nun pek çok yerinde çocuğu doğup yaşamayan kadınlar yeni doğan bebeklerinin yastığının altına kaplumbağa kabuğu koymaktadırlar

(Acıpayamlı, 1974, s. 64). Dayanıklılığın sembolü olan bir hayvana ait parçanın yaşamayan çocukları yaşatmak için kullanılması kaplumbağanın sembolize ettiği anlamların halk hekimliği uygulamalarına yansımaları açıkça göstermektedir (Baysal ve Akçiçek, 2022, s. 82-83).

Çanakkale Bayramıç'te çocukların boyunlarına, nazar değip hasta olmamaları için kaplumbağa kemikleri boncuklara dizilerek asılmaktadır (Meriç, 2019, s. 86). Kaplumbağanın eski Türk inanç sisteminde kutsal kabul edilen bir hayvan olması onun ya da ona ait bir parçanın hastalıklardan korunma yöntemi olarak kullanılmasına yol açmıştır.

Yakut Türklerinde diş ağrısı çekildiğinde ağrıyan dişin üzerine kaplumbağa kabuğu konmaktadır (Özlu, 2013, s. 672). Kaplumbağanın kabuğunun sert ve sağlam olması, bununla birlikte kutsiyetine inanılması bu unsura edilen temasta ona ait olan güçlerin güçsüz veya hasta olan kimseye veyahut nesneye de aktarılacağına inanmaktan kaynaklanmaktadır. Başka bir ifade ile kaplumbağanın sahip olduğu mistik gücün büyüsel yolla dişe aktarılması umulmaktadır.

2.7. Köstebek

Türk mitolojisinde ve İslam kültüründe köstebek kötü bir hayvan olarak görülmektedir. Eski Türk inanç sistemine göre köstebek, bir zamanlar zararlı davranışlarından dolayı Tanrı tarafından cezalandırılmış ve yeraltında yaşaması için gönderilmiş bir insandır. Mitolojik bağlamlarda, kısmen kötü kabul edilen birçok hayvan gibi, yeraltı dünyasıyla ilişkilendirilir ve sağlıklı bir insanın temel bir özelliği olan başparmağın yokluğu da köstebeğe atfedilir. Bununla birlikte, köstebek, iki dünya arasındaki fiziksel ve sembolik yolculuğu temsil eden tüneller aracılığıyla yüzeye çıkmaya devam etmektedir. Bu yolculuklardan biri köstebeğin boğulmasıyla sona erdiğinde ana amaç onun sahip olduğu mistik gücü kazanmaktır. Bu öldürme, kutsal ile dünyevi arasında bir bağlantı kurmanın bir yolu olarak yorumlanmalıdır, çünkü kurban bunu yapmanın bir yoludur. Bu bağlamda köstebek ocaklarında ana amaç can acıtmak ya da köstebeğe zarar vermek değil, köstebeğin sahip olduğu mistik güçten yararlanmaktır. Bunun da nefesin gücüyle mümkün olduğuna inanılmaktadır. Bu sebeple kurban edilen hayvanlar boğularak öldürülmekte ve bu sayede kendilerinin sahip olduğu güçlerin ocaklıya geçmektedir (Lvova vd., 2013, s. 92, Uğureli, 2018, s. 170).

Anadolu'nun çeşitli yörelerinde köstebek ocağında ocaklı olmak isteyen kişileri köstebekleri boğarak öldürdükleri, kestikleri köstebek el ve ayaklarıyla hastalıkları sağalttıkları bilinmektedir. Osmaniye'de Kastamonu'da kurutulmuş köstebek ayağının dua okunarak hastalıklı ya da yaralı yere sürülmesi bu duruma örnek niteliğindedir (Küçükbasmacı, 2000, s. 207, Karakaş, 2015, s. 330-331, Ateş, 2019, s. 74-75). İnanışa göre köstebek, Tanrı'nın istemediği bir iş yaparak başparmağını kaybetmiş ve yer altına giderek yeni bir varlık âlemine geçiş yapmıştır. Bu nedenle, köstebeğin elinin veya ayaklarının sembolik olarak kullanılması, köstebeğin mistik gücünün sembolize edilmesi için bir ritüeldir.

Başparmaksızlık sembolü, insanın köstebeğe dönüşmesini ve onun büyüğü gücünün kendine geçmesini ifade etmektedir (Uğureli, 2018, s. 172).

Kütahya'da şeklen köstebek toprağını andıran çene ve boyun bölgesinde meydana gelen şişliklere köstebek hastalığı adı verilmektedir. Bu hastalığın tedavisi esnasında da köstebek toprağı kullanılmaktadır. Köstebek yuvasından alınan toprak çeşitli ritüellerle hastaya verilmekte ve toprak kurduğunda hastalığın da geçeceğine inanılmaktadır (Baysan, 2017, s. 1868). Görüyoruz ki köstebekle yapılan tedavilerde ve köstebek ocağında ocaklı olma aşamasında aslında elde edilmeye çalışılan durum köstebeğin sahip olduğuna inanılan doğaüstü güçten yararlanmaktır.

Sonuç

Sembol kavramı, kültürel bir ortamda belirli bir duygu, eylem veya tutumu temsil eden bir öge, ifade, sistem, nesne veya kişiyi ifade eder. Semboller, gerçek yorumlarının ötesine geçen daha derin anlamlar taşır ve insanın algıladığı maddi ve manevi dünyalar arasında bir köprü görevi görür. Bunlar, kültür ile insanın kendini ifade etme ihtiyacı arasındaki etkileşimin bir ürünüdür.

Sembol sadece zihinsel bir durum değildir. Sembol ile temsil ettiği şey arasındaki organik ilişkiyi ve bu ilişkinin toplumsal kabulünü gerektiren doğal bir yaratım sürecine sahiptir. Bu nedenle, semboller rastgele yaratılmaz, toplumsal bir ifade ihtiyacına yanıt verir. Semboller, bir grubun tarihini ve sosyal geçmişini yansıtan kültürel bir üründür ve bunların kullanımı ve yorumu toplumlar arasında farklılık gösterebilir. Ayrıca, bir toplumun kültürel ve sosyal geçmişi hakkında bilgi sağlayabildikleri için tarihsel bir bilgi kaynağı olarak da hizmet ederler. Semboller, kültürlerin yarattığı anlamların ve inançların kodlarını taşıyan semantik yapılar olarak kabul edilmektedir. Bir sembol, bir toplumun hayatındaki önemli bir değeri veya kavramı yansıtır ve toplumsal yapıyı ve değerleri işaret etmektedir. Bu nedenle, semboller kültürlerin bir aracıdır ve kültürlerin karakteristiğini belirleyen önemli bir faktördür. Bu bağlamla sembollerin anlamları, kültürlerin özelliklerine göre değişebilmektedir. Bir sembol, bir kültürde anlamlı veya önemli olurken, başka bir kültürde aynı sembol farklı anlamlara sahip olmaktadır.

Türk halk hekimliği binlerce yıllık bir geçmişi olan, bitkiler, hayvanlar ve diğer doğal kaynaklar kullanarak sağlığı korumaya ve iyileştirmeye odaklanan bir gelenektir. Bu geleneğin içinde hayvan sembolizmi de önemli bir yere sahiptir. Türk halk hekimliğinde hayvan sembolizmi oldukça önemli bir konudur. Hayvanların özellikleri, davranışları ve sembolik anlamları, insanların sağlıkla ilgili konularda kendi deneyimleri ile birleşerek halk hekimliği uygulamalarında yer bulmuştur.

Bir sözün, nesnenin, insanın mistik gücünden fayda sağlama amaçlı yapılan uygulamalar büyüünün ilkelerine sıkı sıkıya bağlıdır. Herhangi bir unsurun sahip

olduğu derin anlam üzerinden çıkar sağlamaya çalışmak veyahut mevcut durumu bir tesirle değiştirmeyi planlamak büyüün tanımı niteliğinde bir durumdur. Bu bağlamda şunu net bir şekilde söyleyebiliriz ki; Türk halk hekimliğinde genellikle dinsel-büyüsel uygulamalarda olmakla birlikte kimi ampirik uygulamalarda da kullanılan hayvanların üstlendikleri sembolik anlamlardan yararlanma ihtiyacı bulunmaktadır. Türklerin hayvanlar etrafında geliştirdikleri ve zamanla kendi kültürel değerleri ve inanç sistemleriyle ortaya koydukları hayvan sembolizmleri bir diğer halk kültürü ürünü olan geleneksel hekimlik uygulamalarını da etkilemiş, bu sembolik anlamlar doğrultusunda çeşitli şifa yöntemleri ortaya koymuşlardır.

Türk halk hekimliğinde hayvan sembolizmi ampirik yöntemlerle sağaltımlardan ziyade hasta kişinin psikolojisini ve maneviyatını iyileştirmek için kullanılmaktadır. Örneğin, sürekli korku duyan birine cesaret ve kahramanlık sembolü olan kurdun yağının sürülmesi de tamamıyla bu sebeple ilişkilidir.

Türk halk hekimliği geleneği, hayvanlarla ilgili sembolik anlamların yanı sıra, bitkiler ve doğal kaynaklarla ilgili sembolizmi de içerir. Bu semboller, hastalıkların tedavisi ve sağlığın korunması için kullanılan doğal yöntemlerle birleştirilerek, tarih boyunca Türk kültüründe önemli bir yere sahip olmuştur.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

Etik ve Bilimsel İlkeler Sorumluluk Beyanı

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

KAYNAKÇA

- Acar, V. (2018). Moğollardan Anadolu'ya bir halk hekimliği tedavi yöntemi: deriye çekme. *Lokman Hekim Dergisi*, 8(1), s. 33-46.
- Acıpayamlı, O. (1974). *Türkiye'de doğumla ilgili âdet ve inanmaların etnolojik etüdü*. Sevinç.
- Acıpayamlı, O. (1989). *Türkiye folklorunda halk hekimliğinin morfolojik ve fonksiyonel yönden incelenmesi*. Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri 23-25 Kasım. Ankara: Milli Folklor Araştırmaları Dairesi, s. 1-5.

- Akçiçek, E. (1992). Anadolu halk hekimliğinde "köpek" ile ilgili olarak tatbik edilmiş ampirik uygulama ve tedavi usulleri. *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri IV. Cilt*, Ankara: Ofset Reprint, s.19–24.
- Akpınar, B. (2020). *Sağlık- kültür ilişkisi ekseninde ocak kültürü ve halk hekimliği: Eski-Aksaray örneği*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.
- Atasagun, G. (1996). *İlahi dinlerde dini semboller*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Ateş, M. (2014). *Mitolojiler ve semboller "ana tanrıça ve doğurganlık"*. Milenyum.
- Ateş, F. (2019). Adana'da bulunan sağaltma ocaklarında tedavi yöntemleri ve bu ocaklarda tedavi sırasında kullanılan malzemeler. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 12, 25, 71-90.
- Arık, D. (2021). Anadolu ve Çuvaş Türklerinde kurtla ilgili inanış ve uygulamalar. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 111-133.
- Ashırhanova, K., Aizhan Aıtım. (2021). Kazak halk hekimliğinde animistik inanca dayalı benzeri benzer ile sağaltma pratiği. *Milli Folklor*, 33,17,(129), 162-175.
- Bali, A. (2017). Gaziantep yöresi doğum geleneklerinde anne ve çocuk sağaltımı. *Turkish Studies*, 12(5), 85-110.
- Baysal, N. (2014). *Gelenek ve değişim ekseninde Trabzon halk hekimliği üzerine bir araştırma*. Gece Kitaplığı.
- Baysal, N., Eren A. (2022). *Türk halk inanışında ve hekimliğinde akrep*. Ege Üniversitesi,
- Baysan, M. (2017). Kütahya'da sağaltma ocaklarında tedavi esnasında kullanılan malzemeler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(3), 1861-1880.
- Büyükokutan Töret, A., Tuğçe Ö. (2022). Eskişehir'de bir sağaltma ocağı: Albastı. *Motif Akademi Dergisi*, 15(39), 677-690.
- Çoruhlu, Y. (2011). *Türk mitolojisinin ana hatları*. Kabalıcı.
- Çoruhlu, Y. (2019a). *Türk sanatında hayvan sembolizmi 2*. Ötüken.
- Çoruhlu, Y. (2019b). *Türk sanatında hayvan sembolizmi 1*. Ötüken.
- Eliade, M. (2009). *Dinler tarihine giriş*. Kabalıcı.
- Eliade, M. (2018). *İmgeler ve simgeler*. Doğubatu.
- Demir, M. (2016). Şamanizm'de hastalık kavramı ve tedavi yaklaşımları. *Lokman Hekim Dergisi*, 6(1), 19-24.
- Irmak, Y. (2018). Bingöl halk hekimliği. *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 49-74.
- Jung, C. G. (2020). *İnsan ve sembolleri*. Kabalıcı.
- Görgeç, C. (2019). Manavgat yöresinde halk hekimliği uygulamaları. *SUTAD*, (46), 195-219.
- Gümüş, Ş. (2019). Manisa ve Sivas yöresi sağaltım yöntemleri üzerine karşılaştırmalı bir inceleme. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 43(2), 29-46.
- Karakaş, A. (2015). Osmaniye halk hekimliğinde ocaklar ve bunlara bağlı uygulamaları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(31), 320-336.

- Kardaş, R. Senbol. *Türk Ansiklopedisi* (I-XXXIII), XXVIII/417.
- Koca, S. K. (2012). Türk kültüründe sembollerin dili. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Küçükbaşmacı, G. (2018). Türk mitolojisinde yılan. F. A. Turan, M. Ozan (Ed.), *Türk mitolojisine giriş* içinde. Gazi, 199-207.
- Küçükbaşmacı, G. (2000). Kastamonu'da halk tababeti, inanış ve uygulamaları. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Gazi Üniversitesi.
- Kiyat, A. (2022). Kırgız Türklerinin halk hekimliğinde sağaltımda kullanılan malzemeler. *Türkoloji Dergisi*, 2(110), 49-83.
- Levy-Bruhl, L. *İlkel toplumlarda mistik deneyim ve simgeler*. Doğu Batı.
- Meriç, C. (2019). *Bayramiç folkloru*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi.
- Orozobaev, M.(2012). Kırgız halk inancı ve halk hekimliği uygulamalarında yılan. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, 1(15), 1-17.
- Özlu, Z. (2013). Halk hekimliğinden dış hekimliğine: 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde dışçilik mesleği (erbâb-ı esnân). *Belleten*, LXVII (279), 671-711.
- Roux, J. P. (2015). *Eski Türk mitolojisi*. BilgeSu.
- Sagalayev, A. M. (2017). *Ural-Altay mitolojisinde arketipler ve semboller*. Bilge Kültür Sanat.
- Sarıaydın, N. (2021). *Elazığ ili Baskil ilçesi halk hekimliği*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.
- Seval, Ş. (2017). *Anadolu kültüründe simge, anlam ve sağaltım boyutlarıyla "dövme"*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Işık Üniversitesi.
- Solmaz, E. (2022). Karaçay-Malkar atasözlerinde hayvan sembolizmi. *Disiplinler Arası Dil Araştırmaları Dergisi*, 1-13.
- Tarçın, G. (2020). Kilis halk hekimliğinde tedavi yöntemleri ve uygulamaları. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 6, 203-224.
- Uğureli, A. (2018). Halk hekimliğinde köstebek kullanımı ve köstebek ocaklarının mitolojik yansımaları. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (16), 167-173.
- Yılmaz, A. (2022). *Somut olmayan kültürel miras kapsamında Safranbolu'da ocak kültürü*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Karabük Üniversitesi.